

УДК 378

ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ

Нечепоренко М.В.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

В статті розглядається питання ролі і значення емоційно-вольової та естетичної культури студентів у системі підготовки їх до професійної діяльності. Мова йде про єдність різних складників морально-духовних і естетичних якостей у підготовці спеціалістів до успішного життя і діяльності.

Ключові слова: емоційно-вольова культура, успішна педагогіка, гармонія поведінки, естетична культура, професійні вправи.

ФОРМИРОВАНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ВОЛЕВОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ

Нечепоренко М.В.

В статье рассматривается вопрос о единстве эмоционально-волевых и эстетических качеств специалиста при подготовке его к профессиональной деятельности и успешной жизни на основе формирования общей культуры поведения.

Ключевые слова: эмоционально-волевая культура, успешная педагогика, гармонизация поведения, эстетическая культура, профессиональные упражнения

FORMATION OF EMOTION WILL CULTURE OF STUDENTS

Necheporenko M.V.

The thesis proved of development emotion – will of culture in the university in the process of pedagogical studies. The contents of the special course “Aesthetic Culture of an Educational Specialist” for students about of. The system of pedagogical conditions which provides for the necessary level of students general aesthetic culture.

Key words: emotion culture, success pedagogic, harmonization of behavior, aesthetic culture, professional training.

Проблеми емоційно-вольової і моральної культури студентів постійно перебувають в полі зору науковців і керівників системи освіти і виховання. Історико-педагогічний аналіз теми свідчить також про те, що краса і сила, добро і добродійність, пошук власного сповідального шляху завжди хвилювали вчених і практичних працівників, філософів, політиків, соціологів.

У державних документах “Освіта” (Україна ХХІ століття), в Національній доктрині розвитку освіти, державній програмі “Вчитель”, законах про середню і вищу школу звертається увага на необхідність розробки змісту, методів, форм загального виховання, формування емоційно-вольової та естетичного формування і визначається як один з пріоритетних напрямків науково-пошукової і практичної навчально-освітньої діяльності. Створена на основі державних документів Концепція єдиної системи естетичного виховання 1998 р. (автор М. Опанащук) та вдосконалена 2002 року Л. Масол концепція художньо-естетичного виховання учнів спираються на нові реалії незалежної України, де інтенсивно ведеться робота по відтворенню художніх традицій українського народу, зміцнення державницького статусу української мови, упорядкування міжнаціональних відносин з використанням народної творчості. Розроблена комплексна програма естетичного виховання за науковим керівництвом І. Зязюна розкриває об’єктивні умови щодо необхідності врахування соціокультурної ситуації в умовах ринкових відносин та використання набутого досвіду і результатів науково-дослідної роботи. У програмі висловлюється застереження щодо перетворення національної культури, художньої творчості українського народу в “ринковий товар” і наголошується на необхідності зміцнення уваги до української народної творчості, опанування культурою української мови як державної та засобу основного міжособистісного спілкування. Стан емоційно-вольового й естетичного та морально-духовного й фізичного виховання у школі, профтехучилищах, підготовка студентів до роботи з естетичного виховання досить широко представлена в літературі. Серед авторів цю-

го напрямку цікавими є роботи таких дослідників, як Л. Артемова, В. Бутенко, Н. Гузій, Н. Волошина, Л. Коваль, Л. Масол, С. Мельничук, Г. Падалка, О. Рудницька, В. Розумний, О. Семашко, Т. Цвєлих, Г. Шевченко, А. Щербо, та інші. Останнім часом з'явилося чимало досліджень щодо підготовки студентів педвузів до естетичного виховання в школі (О. Апраксина, Н. Біла, І. Бабицька, Ю. Бондарчук, І. Зайцева, Е. Назарова, Т. Брайченко, І. Гринчук, Я. Сопіна, Ю. Юцевич та інші). Досвід естетичного виховання студентів у педагогічних і класичних університетах має спільною рисою одне: робота культурних центрів, навколо яких об'єднуються різні гуртки художньої самодіяльності, ансамблі пісні, танцю, ігрових інструментів (скрипки, бандури, баяна, гітари, оркестри народних і духових інструментів). Відрізняє досвід таких об'єднань і всіх інших позааудиторних занять з естетичного виховання це різка відмінність у керівництві. У педуніверситетах, зазвичай, ректори (або проректори) цікавляться їхньою діяльністю, а в класичних університетах такі центри керуються власними принципами і смаками. До них звертаються тільки під час урочистостей. Іноді ентузіасти фольклорних ансамблів прагнуть впливати на процес розвитку художньої освіти і культури студентів власною активністю, залучаючи їх до різних колективів самодіяльності. Але дещо осторонь залишається проблема вольового й емоційно-духовного розвитку дітей і дорослих. У зв'язку з цим і виникає завдання для осмислення та визначення конкретних педагогічних і соціальних можливостей. І вже давно в народних колах обговорюються такі питання, але на рівні теорії і методики досі залишаються нерозв'язаними. В той же час людина (доросла й така, що ще вчиться) часто залишається безпорадною, якщо їй щось треба розв'язати для себе й довкілля, не порушуючи рівноваги й паритетів інтересів чи запропонувати щось не тільки корисне, але й приємне. Дійсно, особистість завжди переживає різні бажання і наміри, які важко буває втілити в реальні стосунки. Радість, задоволення, любов, сум, страх, розпач, гордіня – все це почуття (емоції), які людина переживає не тільки в собі (внутрішньо), але вони часто «просяються» на «волю», щоб стати спрямованими на інших осіб з метою або їх підтримки та для задоволення їх потреб, або з метою приховати їх. Емоції і почуття не виникають самі по собі. Вони породжуються об'єктивною реальністю і спонукають людину до певних дій. Вони допомагають

долати різні проблеми. Але тут є потреба в тому, що особа володіла й уміла долати перепони чи стримувати себе в певних проявах.

В.А. Крутецький визначає поняття волі як цілеспрямовану діяльність і вчинки, що спрямовані на подолання труднощів. Будь-які ускладнення вимагають вольових зусиль, тобто свідомого створення нервово-психічної напруги, здатної мобілізувати фізичні, розумові й моральні сили людини. Воля проявляється не тільки в умінні досягнення мети, але й у вмінні втримуватись від чогось. У зв'язку з цим ми об'єднуємо їх в поняття емоційно-вольової культури. В недавній нашій історико-педагогічній діяльності видатні педагоги А.С. Макаренко й В.О. Сухомлинський, дякуючи педагогічному умінню об'єднати вихованців навколо досягнення соціально індивідуальних проблем саме на основі емоційно-вольових зусиль, як-то: жити в красивому колективі, приносити радість у групу чи колектив, який створений для спільної діяльності. Ці педагоги об'єднували вихованців навколо позитивних завдань, розв'язати спільно найскладніші проблеми з задоволенням. І провідним елементом спільних позитивних видів діяльності, безумовно, були розумні зусилля, розумна вольова напруга, яка приводила до успіху, радості від виконаної роботи.

Таким чином, аналіз і характеристика основних понять проблеми допомагає зосередити увагу не тільки на теоретичному значенні досліджуваної теми, а й на з'ясування нерозв'язаних практичних питань, що дає можливість вести більш ефективний пошук їх розв'язання і впровадження. Суть нових підходів, як було з'ясовано у процесі дослідження, полягає у тому, щоб:

1. Виділяючи питання загальної емоційно-вольової культури студента класичного університету в окремий складник професійно-педагогічної підготовки спеціаліста, слід мати на увазі, що важливим тут є усвідомлення реального досвіду виховання сильної особистості, а тому виникає необхідність зрозуміти, як сильна воля, виховані почуття допомагають розробити систему відповідних заходів і умов приємного впливу на формування культури сприйняття, усвідомлення і перевірку ефективності розроблених умов та обмеженістю професійно спрямованих навчальних предметів.

2. З метою посилення рівня емоційно-вольового виховання студента стає бажаним глибокий аналіз структури загальної особистіс-

ної культури студента та представленням її моделі з характеристикою принципів відбору педагогічних умов і методів (технологій) розвитку емоційно-вольової сфери фахівця, що висвітлює можливість пошуку та відбору нових технологій навчання і виховання студента з метою формування його загальної емоційно-вольової культури.

Визначена нами структура загальної культури знання – прийоми застосування – оцінка результатів – визначення можливих нових шляхів до гармонізації власної позиції з навколишнім світом може кваліфікуватися як певний стан його загального ідеалу. Все це спирається на особистісну загальну культуру як таку індивідуальну морально-духовну конструкцію, в якій найбільш яскраво втілюється компонент соціально спрямованої діяльності, націленої на вдосконалення себе і довкілля в інтересах вищих ноосферних і загальних людських цінностей. З погляду вищих духовних запитів емоційно-вольової культури особистості найбільш повно і яскраво втілюється в сукупності морально-духовних і естетичних характеристик індивіда: думаю з радістю про майбутню роботу, сподіваюсь на порозуміння, до добротності й поблажливості.

3. Тема формування загальної емоційно-вольової культури студента не була окремою темою дослідження, хоч деякі її окремі аспекти вивчалися різними авторами. В зв'язку з цим нами й ставиться питання з погляду її теоретичного обґрунтування і реального втілення у досвід діяльності класичного університету.

Опрацювання друкованих джерел і вивчення реального досвіду показало, що, незважаючи на постійний інтерес науковців до теми з погляду історико-педагогічних та теоретичних її аспектів, окремого ґрунтовного вивчення питань формування загальної емоційно-вольової культури у студентів класичних університетів з погляду їх професійної компетентності, донині не було. Темою окремого дослідження. Чому? По-перше, у зв'язку з її складністю з боку як самого спостереження, так і оцінювання. По-друге, емоційно-вольова культура особи пов'язана з безліччю інших педагогічних здібностей і умінь.

В той же час наше дослідження засвідчує, що першою і вихідною (основною) умовою опанування емоційно-вольовою культурою є усвідомлення сутності цього феномену з погляду особистісних інтересів, бажань, потреб. Протягом віків спостерігались суттєві залежності долі

від умов довкілля, умов сприйняття його особистістю і відповідною на них реакцією. Радість і сум, страх і сміливість, захоплення і розчарування – все це є почуття і емоції, які проявляються у процесі міжособистісних відношень та визначення ставлення до довкілля і самого себе, що прямо впливає на особливості взаємодії. Сенс нашого дослідження полягає у тому, щоб відшукати та обґрунтувати такі умови, які б зміцнювали особу фізично, морально, інтелектуально та сприяли б його успішним пошукам власної щасливої долі.

Емоції і почуття – це своєрідне особистісне сприйняття і світорозуміння людиною довкілля і самого себе часто на рівні інтуїції. Почуття і емоції не існують поза сферою пізнання і діяльності людини. Вони виникають тільки в процесі діяльності та впливають на всі сторони її протікання. Джерелом емоцій і почуттів є реальні предмети, явища, люди, події. В різні періоди значення їх змінюється. Певним чином почуття виконують важливі для людини функції, якими є: сигнальні (холод, голод, радість, гнів, спека і т.д.) і регуляторні (стриманість у висловлюваннях, готовність до діяльності, спілкування) чи відмова від певних дій.

Різні види емоцій і почуттів спрацьовують найчастіше неусвідомлено, хоч якщо дітей, дорослих навчати, давати відповідну освіту, то можна домагатись того, що емоції, почуття у своїх проявах можуть набувати бажаних форм вираження.

Психологи дослідили кілька видів почуттів: моральних, інтелектуальних, естетичних. Моральні почуття виникають і реалізуються в процесі спільної діяльності людей та визначаються прийнятими в суспільстві правилами й нормами поведінки та відповідними оцінками.

Знання про різні види почуттів, емоцій та їх роль у житті людини є надзвичайно важливими, хоч і не завжди такими, що усвідомлюються студентами. Саме такі обставини змусили автора не просто перейматись проблемою, але зробити спробу дослідити, як можна забезпечити позитивний вплив на формування емоційно-вольової культури.

Починається формування системи впливів з дитинства, але ж до школи ніхто не розглядає емоційно-вольове виховання з погляду того, як воно впливає на компонент формування культурної особистості. Нами зроблена спроба не тільки дослідити характер впливу, але й пошукати можливості позитивного формування особистісної емоційно-

вольової культури. Суть цього завдання полягає у тому, щоб розв'язати такі основні завдання:

1. Опанування знаннями про емоційно-вольову сутність людського життя.
2. Навчання студентів сприймати процес життєдіяльності як можливість побачити, почути, зрозуміти, визначити сенс життя, впливати на позитивні розв'язання своїх і загальних проблем.
3. Дивитись на світ (довкілля) як таке утворення, яке залежить від волі, поведінки, діяльності (в тому числі від характеру поглядів, міжособистісного спілкування, намірів людини, людей), що впливає на формування довкілля у тому його розуміння, як про це писав В.І. Вернадський – ноосферу.

Таким чином педагогічні можливості впливу на формування емоційно-вольової культури є такими ж важливими завданнями, як і забезпечення професійно-педагогічної підготовки студентів. Мова йде про такий рівень професіоналізму й компетентності студента, який забарвлює його життєвий і діяльний простір позитивними переживаннями та впливає продуктивно на міжособистісні стосунки, які й створюють той мікроклімат в колективі, в якому хочеться жити, спілкуватись, працювати.

Естетична освіта в системі середньої та вищої школи є засобом гармонізації вербального й довербального шарів мислення, емоційного та раціонального ставлення до людини, культури і світу, естетизації повсякденного життя людини. Діалогічність як визначальна риса культури зумовлює можливості естетично освіти у виховання здатності особистості до діалогу в поведінці та саморозвитку. Образ світу, побудований за законами краси, естетичні цінності, естетичний смак, естетичні потреби є основою духовно орієнтованої діяльності особистості, її толерантного ставлення до іншої людини, культури, суспільства в цілому, синтезуючи осмислення універсального й індивідуального, загального й специфічного.

Естетична освіта з її унікальними можливостями впливу на Людину – це не тільки процес набуття художніх знань і вмінь, а насамперед універсальний засіб особистісного розвитку на основі виявлення індивідуальних здібностей, естетичних потреб та інтересів. У процесі

естетичної освіти гармонізуються й розвиваються всі духовно-творчі здібності людини, формуються духовно-моральні й емоційно-вольові цінності. Реалізація завдань естетичної освіти є гарантією успішної самореалізації особистості в умовах сучасного світу, який швидко змінюється, але залишається прагнення людини до прекрасного.

Пошуки удосконалення змісту, відбору організації й технології процесу формування естетичної культури вчителя вимагають більш глибокого та всебічного аналізу відповідної літератури, зіставлення різних думок і підходів до такого складного явища, яким є естетична культура й естетичне виховання взагалі, щоб визначити оптимальний варіант технології його формування. Складність така пояснюється мінливістю й перманентними змінами емоційно-почуттєвої сфери особи, залежністю від соціальних змін.

Надзвичайна змінюваність палітри настрою і вибору емоційно-естетичного самовираження пояснюється різноманітністю об'єктивних і суб'єктивних виховних процесів і формуючих впливів, що їх переживає студент. І тим більш важливим є визначення структурних елементів естетичної культури. Знання їх дає можливість вчасно й плідно впливати на гармонізацію і злагодженість діяльності студента з довкіллям взагалі, що і є основним завданням освіти.

Характеризуючи естетичну культуру як елемент і показник професійної майстерності вчителя, ми відштовхуємось від сутності такого складного й багатоаспектного феномену, яким є навчально-виховна діяльність педагога взагалі.

Професійна діяльність учителя розглядається як така модель функціонування спеціаліста, основними характеристиками якої є:

- визначення завдань і мотивів навчально-освітнього процесу;
- врахування естетичного елементу при відборі змісту та методів навчання;
- використання оптимальних узгоджуваних форм організації і управління (самоуправління) в навчальному процесі;
- сприйняття ідеї про необхідність дотримання законів краси в спілкуванні, взаємодії, взаємовпливі, в спільній діяльності;
- відбір засобів корекції і оцінки діяльності членів (учасників) навчальних виховних процесів та інших видів роботи з урахуванням

принципу опори на позитивні почуття, на ідеї вічних моральних і духовних добродійників.

Технологію процесу формування естетичної культури вчителя можна охарактеризувати як систему засобів навчального спілкування, пояснення нового матеріалу, повторення і узагальнення пройденого, визначення завдань для самостійного опрацювання у різних формах роботи, що задовольняє різнобічні потреби й інтереси та забезпечує сприймання різного характеру інформацій і повідомлень, обмін думками, узгодження окремих дій і діяльності в цілому, регулювання різних операцій та контролю за результатами з обов'язковим дотриманням вимог естетичної поведінки, позитивного мікроклімату, захисту прав і свобод дитини.

Педагогічна діяльність за обраною технологією ґрунтується на таких методологічних засадах, якими керується педагог у своїй роботі:

1. Естетична діяльність як процес входить у систему найвищих морально-психологічних і духовних функцій особи, що в свою чергу передбачає:

- зв'язок ідеалів краси з мисленням, свідомістю, пам'яттю, почуттєво-емоційними процесами та їх вираженням у зовнішньому вигляді, слові;

- наявності елементів краси (естетики) в процесі мовлення, структурі особистості, що характеризує саму цілісність акту та входить елементом у її структуру, в процес діяльності взагалі;

- сприйняття прекрасного і як окремого компонента життєдіяльності (захоплення мистецтвом, використання мистецтвознавчих матеріалів, умінь, нахилів у педагогічній діяльності).

2. Естетична діяльність особи як структурний елемент особистості людини, тобто такої, що включає в себе: етап орієнтації; процес планування у формах внутрішнього й зовнішнього вираження чи реальної дії, здійснення естетичної дії, оцінка.

3. Естетична культура як компонент професіоналізму.

4. Естетична культура як складник (забарвлення) будь-яких специфічних особливостей педагогічної діяльності, які визначаються навчально-виховною роботою студентів.

Спостереження показали, що різноманітні види й форми мовлення, навчальної і освітньої діяльності, спілкування, відносин обираються

вчителем свідомо, узгоджуються, зазнають корекції. Всі маніпуляції щодо педагогічного самовираження вчителя зазнають змін відповідно до закономірностей розмовної, писемної, внутрішньої і зовнішньої форм мовлення вчителя чи практичної і методичної його діяльності.

Сучасна технологія процесу формування естетичної культури вимагає постійного, перманентного вдосконалення як внутрішнього, так і зовнішнього його прояву, як інтелектуальної, так і практичної дії, як духовного та морального, так і фізичного очищення.

Вивчення реального досвіду й історії педагогіки засвідчує той факт, що більшість педагогів в усі часи працювали на кінцевий результат розвитку особистості, спрямовуючи свою діяльність відповідно до запитів суспільства, держави, нормативних документів і законів та керуючись власними морально-духовними й естетичними переконаннями.

Отже, провідна мета, як найбільш загальна в педагогіці, є наслідком тенденції суспільства щодо відбору певних ознак і властивостей особистості як цінних, і заперечення, нівелювання інших як шкідливих, небажаних. Така тенденція у практиці конкретного педагога постає у вигляді спрямованості особистості на такі дії, які, в свою чергу, є результатом єдності настрою особистості та впливу обставин, в яких відбувається педагогічний процес. Характер та послідовність проявів такої спрямованості дозволяє твердити про сформованість та визначеність індивідуального стилю спілкування, взаємостосунків учителя і учнів, поведінки, вибору естетично обґрунтованої техніки та технології організації та здійснення освітньо-виховного процесу.

Як суб'єктивні, так і об'єктивні обставини педагогічної діяльності бувають, звичайно, неоднорідними. Вони є результатом матеріальних проявів як позитивних, так і негативних, а також таких ідей, які побутують у суспільстві та сприймаються як висока естетична цінність і необхідність. Існує плеяда носіїв кращих традицій і естетичних та моральних ідеалів у народів Сходу й Заходу та окремо – українського народу в усіх сферах життя. Великий вплив тут має менталітет народу. Проте з позитивним вступають у протиріччя негативні фактори спеціального виховного впливу та стихійного. Вони діють на свідомість молодих людей суб'єктивно й об'єктивно. Негативним стихійним фактором є нині прагнення окремої частини суспільства до нагромадження багатства, до наживи капіталу будь-яким способом. Визначення зна-

чимості особистості через рівень її матеріального достатку викликає у пересічного громадянина наміри досягти й собі будь-яким шляхом багатства, навіть незаконним. Знижується або й заперечується цінність інтелекту, краси, моральності, порядності, високих естетичних і етичних переконань. Це не може не накладати відбиток на свідомість дітей, підлітків, юнацтва, на їхній поведінковий, мовленнєвий, морально-естетичний характер самовираження. Створюється така виховна схема співвідношення освітніх сил, всередині якої і є остаточний результат естетичної культури.

Застосування різних прийомів і форм естетичного впливу на педагогічну ситуацію можна кваліфікувати у відповідності до мети й конкретних освітніх завдань, якими є: *повідомлення нової інформації* (подання нових знань), *відтворення раніше засвоєного* (повторення, закріплення), *переконання* (навіювання) *у доцільності дотримання певних правил і норм поведінки, виправлення* (корекція знань учнів чи їхньої манери чи їх подання). І якщо виходити з того, щоб функції і форми естетичного впливу вчителя на учнів кваліфікувати з позиції розв'язання освітньої мети і завдань, то тут можна назвати такі основні три форми:

- інформативно-пояснювальна щодо ролі естетичного сприйняття світу;
- переконливо-навіююча дія мистецтва й процесу мовлення при формуванні естетичного стану;
- перетворююча дія поведінки, яка відповідає законам краси.

Кожна з них має свої суттєві ознаки, якими визначається вся техніка й технологія формування естетичної культури й готовності вчителя до навчально-виховної діяльності в різних освітніх закладах з метою гармонійного розвитку дітей, підлітків, юнацтва.

Оптимальний варіант педагогічного впливу звичайно здійснюється за умови застосування і альтернативного варіанту. Він забезпечує реалізацію різних мовленнєвих і мистецтвознавчих засобів, спрямованих на збудження позитивних почуттів, готовності до пізнавальної та морально-духовної і естетичної діяльності.

За емоційним відтінком форми естетичного впливу можна поділити на нейтральні та експресивні. До перших можна віднести ті, за допомогою яких відбувається функціонально-ситуативне виконання

необхідних завдань. На відміну від індивідуально направлено, воно ставить за мету не виконання нормативно заданих функцій, а забезпечення відповідного виконання певних завдань, які вимагають простого дотримання необхідних стабільних правил щодо естетики шкільного повсякденного життя. Такими є підготовка й проведення уроку чи виховного заходу. Вони максимально інформативні за призначенням і застосовуються завжди, коли немає потреби обґрунтовувати важливість чи необхідність запропонованої роботи, коли ставлення до неї не обговорюється. Схожою на інструктаж є команда і наказ, які чуємо на уроках фізвиховання або при виконанні лабораторних занять, що вимагає більш чи менш яскравого вираження, емоційного забарвлення, бо одноманітність його застосування може дати зворотний ефект. І тоді спортивна форма стає тією об'єднуючою умовою, яка є і обов'язковою, і бажаною. А синхронність дій стабілізує внутрішній стан щодо постійного бажання діяти за законами краси.

Таким чином, експресивно забарвлені здібності та можливості майбутнього вчителя розглядаються нами з позиції їхнього конкретного професійного естетичного розв'язання освітніх проблем у відповідному процесі технологічного його забезпечення.

Закономірно, що в навчальному процесі досить часто виникають ситуації, коли вчитель змушений переважно більшість часу говорити. І тут спрацьовує не тільки добре поставлений голос, але й пристойні красиві манери, поведінка, готовність до співчуття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрющенко В.П. Педагогічні умови формування готовності майбутніх вчителів до музично-естетичної діяльності: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04/ Південноукраїнський держ. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського. – Одеса, 2000. – 20 с.
2. Белинский В.Г. Избранные педагогические сочинения. / Под ред. А.Ф. Смирнова. – М.: Педагогика, 1982. – 288 с.
3. Бердяев Н.А. Самопознание. (Опыт философской автобиографии). – Москва: «Книга», 1991. – 447 с.
4. Бушелева Б.В. О культуре поведения. – М.: Знание, 1974. – 178 с.
5. Виховна робота в Харківському державному педагогічному університеті ім. Г.С. Сковороди (збірник матеріалів до IV-ї міжнародної

- виставки навчальних закладів “Сучасна освіта в Україні – 2001”) / За ред. член-кор. АПН України, доктора пед. наук, проф. Г.В. Троцько. – Харків: ХДПУ, 2001. – 106 с.
6. Гудзь В.А. Роль художньої освіти в естетичному вихованні дітей. В кн.: Актуалізація ідей антропоцентризму в умовах реформування загальноосвітньої і вищої школи: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Секції I, II. – Полтава. – 2001. – с. 138-142.
 7. Державна національна програма “Освіта” (Україна XXI століття). – К.: Райдуга, 1994. – 61 с.
 8. Державна програма “Вчитель” // Освіта України. – 2002. – № 27. – с. 1-7.
 9. Зязюн І.А. Педагогіка добра. Ідеали і реалії. – Київ: 2000, – 308 с.
 10. Капська А.Й. Педагогіка живого слова. – К., 1997. – 140 с.
 11. Ключевский В.О. Русская история. Полный курс лекций. М.: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2004. – 831 с.
 12. Масол Л.М. К проблеме формирования творческой личности // Талановита особистість: сім’я, школа, держава: тези доп./ Редкол. Киричук О.В., Левчук Л.Т., Науменко С.І. та ін. – Київ: УЦТ ДЮ, 1994. – Т.2. – с. 13-16.
 13. Мечников И.И. Этюды оптимизма. – М.: 1988. – 327 с.
 14. Нечепоренко Л.С. Педагогічна майстерність. Монографія. – Харків: ХНУ. 2009. – 270 с.
 15. Нечепоренко М.В. Емоційно-вольова культура студента. Монографія, присвячується 160-річчю кафедри педагогіки. – Харків: ХНУ, 2011. – 180 с.
 16. Сухомлинский В.А. Павлышская средняя школа. – Избр. произв. в 5-ти томах. – Киев: Рад. школа, 1980. – с. 410.
 17. Танько Т.П. Музично-естетичне виховання дитини у педагогічній думці зарубіжжя. – В кн. Теорія і та методика навчання та виховання. Вип. 15, Харків, 2005, с. 116-122.
 18. Черногор Л.Ф. Природознавство. Інтегруючий курс: Навчальний посібник. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – 524 с.